

ОБРАННЯ ПЕРШОІЄРАРХІВ-УКРАЇНЦІВ НА КИЇВСЬКУ КАФЕДРУ ЯК ШЛЯХ ДО АВТОКЕФАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

УДК 271.222(477)

митрополит
ЕПІФАНІЙ (Думенко)

У цьому році вся повнота Української Православної Церкви Київського Патріархату урочисто відзначає величний 50-літній ювілей архіпастирського служіння Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета на Київській кафедрі (1966–2016). В історії українського православ'я не було таких прикладів, щоб першоієрарх Київський так довго служив Богу й людям, звершуючи свою путь у великих трудах та подвигах благочестя. Українська Православна Церква, яка має свою основу в апостольській проповіді першозваного учня Господа нашого Ісуса Христа Андрія, мала за свою багатовікову історію не одного визначного архіпастиря. На жаль, переважна більшість Київських митрополитів не були русичами або ж українцями.

Актуальність теми зумовлена потребою комплексного дослідження церковно-історичних свідчень щодо спроб набуття автокефалії Української Православної Церкви та соборних обрань першоієрархів Київської Митрополії.

Мета написання статті – проаналізувати відомості про соборну діяльність Української Православної Церкви, що відобразилася у само-

Стаття присвячена 50-літньому служінню на Київській кафедрі Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. У ній подано відомості про спроби набуття автокефалії Української Православної Церкви з часу хрещення при рівноапостольному князі Володимирі й до сьогодення; проаналізовано питання обрання та служіння на першосвятительській кафедрі митрополитів-українців.

Ключові слова:

Київська Митрополія, Константинопольська Церква, собор, патріарх, митрополит, архієпископ, єпископ.

*metropolitan
EPIPHANIY (Dumenko)*

*ELECTION OF UKRAINIANS
TO HIGHEST CLERGY
OF KYIV DEPARTMENT AS A WAY
TO THE AUTOCEPHALY
OF UKRAINIAN ORTHODOX
CHURCH*

This article is devoted to the 50 years-long service of His Holiness Patriarch of Kyiv and All Rus-Ukraine Filaret at the Kyiv department. It discusses attempts directed at achieving the autocephaly of Ukrainian

Orthodox Church since the baptism of Rus carried out by Prince Volodymyr and up to the present. The article investigates into the election and service of metropolitans of Ukrainian origin.

Key words: *Kyiv Metropolis, Constantinople Church, the Cathedral, the patriarch, metropolitan, archbishop, bishop.*

стійному обранні першоієрархів на Київську кафедру.

Для реалізації мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

- розкрити розуміння автокефалії та соборної діяльності на прикладі історичних свідчень з життя Київської Митрополії;
- подати короткі відомості про обрання соборами на Київську митрополічу кафедру русичів-українців;
- проаналізувати значення питання автокефалії для сьогодення.

Пропонована тема досить часто ставала об'єктом зацікавленості багатьох дослідників. Через обмежений обсяг публікації задаємо тільки деяких із них. Коли ми торкаємось серйозних наукових досліджень з питання автокефалії, то, як правило, звертаємо свої погляди на двотомник професора Олександра Лотоцького «Автокефалія» [11]. Ця праця з'явилася у Варшаві (1935 рік) і була перевидана Українською Православною Церквою Київського Патріархату (1999 рік), ставши основою для всіх інших досліджень з цього питання в Україні.

Варто згадати, що у 2007 році побачила світ, напевне всім нам відома, історико-канонічна декларація «Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква» [10]. Тут хоч і коротко, але чудово розкрито важливі питання проголошення та набуття автокефалії, чітко подано відповіді на нагальні питання сьогодення з цього приводу. Однак багато актуальних питань, які торкаються автокефалії, на цей час ще залишаються невирішеними, тому їх наукове розкриття та висвітлення ще чекає своїх дослідників.

За свідченням «Хроніки» ігумена Феодосія Софоновича, у час хрещення Русі перший Київський митрополит Михаїл збудував Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир (989), який і став на певний час місцем осідку руського першосвятителя [4, с. 19]. Святий Михаїл – сирієць за походженням (за іншими літописними відомостями, він був родом із Болгарії). То муж був вельми вправним учителем у проповіді слова Божого і глибоко освічений, високий своїм святим життям, який поєднував зі своєю смиренністю та лагідністю і належну батьківську суворість до ввірених його піклуванню словесних овець стада Христового [15, с. 20].

Проф. І. Власовський стверджує, що «про митрополита Михаїла згадують літописні списки, пізніший “Устав князя Володимира”... чернець Яків у творі “Пам’ять і похвала князю Володимиру”» [1, с. 38]. Труди рівноапостольного князя Володимира і Київського митрополита Михаїла дали чудові плоди.

Серед дослідників початкового періоду в історії Київської Митрополії (зокрема у праці протоієрея професора Євгенія Голубинського) виникала навіть думка, що Українська Церква при рівноапостольному князі Володимирі Великому мала не просто статус фактичної автокефалії, а отримала канонічну автокефалію, тобто незалежність від Церкви-матері Константинопольської [цит. за: 1, с. 36]. А у 1051 році, за благовірного князя Ярослава Мудрого, собор руських єпископів обрав та поставив на Київську митрополічу кафедру русича-українця святителя Іларіона. Літопис так характеризує святителя Іларіона: «Муж благ і книжник і постник» [цит. за: 8, с. 82]. Це обрання ясно показало, що могутня держава, яка за своїми розмірами була набагато більша, ніж увесь Візантійський Патріархат, повинна мати свою автокефальну Церкву.

Благовірний князь Ярослав, як стверджує проф. О. Лотоцький, так само як і батько його, ставив собі за ціль встановити, чи, власне, відновити ту автокефалію, що фактично існувала від початку християнства на Русі. Такі ж обрання на Київську митрополічу кафедру руськими єпископами на соборі та поставлення переважно русичів-українців мали місце й у 1147 році (митрополит Климент Смолятич), й у 1242 році (митрополит Кирил), і в 1415 році (митрополит Григорій Цамблак), і в 1495 році (святитель Макарій), і в подальшій історії Української Церкви, доки вона не була насиллям і неправдою підпорядкована Москві (1686 р.), а з моменту запровадження синодальної системи управління Петром I (1721 р.) церковні собори не скликалися більше двох століть.

Як відомо, Велике Московське князівство утворилось набагато пізніше. Тому саме Київ зі своїми давніми святинями – Свято-Михайлівським Золотоверхим монастирем (989), Святою Софією Київською (1011), Свято-Успенською Києво-Печерською лаврою (1051), Свято-Михайлівським Видубицьким монастирем (1070) – свідок усіх процесів, пов’язаних із християнізацією Київської Русі-України, зростанням духовної, інтелектуальної та культурної могутності неосяжної Київської держави [5].

Майже всюди в українських землях люди обирали собі священників та єпископів, тому тут відносини між пастирями

й паствою були зовсім іншими, ніж на Московщині, більш близькими до ідеалу перших християнських громад. Київська Митрополія, хоч і була в канонічній єдності з Константинопольським Патріархатом, але водночас мала надзвичайно багато прав та власних, сформованих у часі, особливостей. Досить важливу роль у її житті відігравали собори, що вирішували багато нагальних питань того часу. На місцевих архієрейських соборах звершувалися обрання і затвердження на кафедри єпископів, вирішувалися питання віри та церковного благоустрою. Досить плідною була видавнича та просвітницька праця Київської Митрополії. У цих соборних обраннях «першого серед рівних» єпископатом Київської Митрополії чітко простежується втілення у життя вчення Церкви Христової, що ґрунтується як на Божественному Одкровенні, так і на постановах Апостольських, Вселенських та Помісних соборів. Так, 37-ме Апостольське правило вимагає єпископам тієї чи іншої церковної області збиратися на собор двічі на рік. Трульський собор (691–692) своїм 8-м правилом зменшує цю норму в мінімумі до одного разу в рік.

Коротко торкнемося особливостей соборного обрання та поставлення згаданих вище ієрархів на митрополичий Київський престіл.

Ніхто з мислителів Київської держави не був удостоєний літописцем такої великої оцінки, як Климент Смолятич: «І був книжник і філософ, яких в Руській землі не було до того» [цит. за: 8, с. 178]. Є підстави вважати, що Климент отримав тогочасну вищу освіту в Константинополі. Саме він став другим митрополитом-русичем, обраним собором місцевих єпископів на Київську кафедру у 1147 р. за ініціативи великого Київського князя Ізяслава Мстиславовича. Достеменних причин такого обрання дослідники не можуть назвати, але найбільш вірогідною вважають бажання князя уникнути залежності Київської Митрополії від Царгороду. Однак проти такого обрання все ж виступили три руських єпископи, два з яких були греками. Митрополит Климент перебував на митрополичій кафедрі до 1154 р. [8, с. 178, 179].

Мало залишилося історичних відомостей і про митрополита Київського Кирила II, але з наявних можна сказати про велику мудрість та дипломатичний хист цієї постаті. Більшість церковних істориків схильні думати про походження Кирила з Галичини. Близько 1242 р., за підтримки князя Данила Галицького, на соборі руських архіпастирів він був обраний на Київську

Митрополію, що пустувала після монголо-татарської навали. Незважаючи на практику заміщення Київської кафедри митрополитами-греками, патріарх Мануїл II (1243/4–1254) визнав Кирила діючим митрополитом Київським. Багато потрудився митрополит Кирил для того, щоб відновити церковне життя в Русі, відвідуючи паству, поставляючи єпископів і священників, пишучи власні творіння, наприклад «Правило митрополита Кирила». З ним також пов'язують укладення життєпису князя Данила Галицького, що став основою Галицько-Волинського літопису. Упокоївся митрополит Кирил 6 листопада 1281 р. та був похований у Києві.

Через те, що митрополити Київські постійно знаходилися на території іншої держави – Московського царства, Великий князь Литовський Вітовт звертався до Вселенського патріарха із клопотанням про можливість мати власного митрополита для Православної Церкви в межах свого князівства. Досить цінним джерелом з цього питання є «Окружна грамота Литовського князя Вітовта про відокремлення Київської Митрополії від Московської і про призначення в сан Київського митрополита Григорія». У листопаді 1415 року, за підтримки Литовського князя Вітовта, на соборі руських єпископів у Новгородку, на якому були також присутні бояри і князі, Григорій Цамблак був обраний Київським митрополитом. Константинополь не затвердив його обрання, бо митрополитом Київським вважався Фотій, який постійно перебував на півночі в Москві та приїжджав до Києва й Литви лише час від часу для того, щоб зібрати цінності [13, с. 83–85]. Собор обрав на митрополита «Церкви Київської і всієї Русі» Григорія Цамблака. В окружній грамоті собор мотивував його обрання прикладами Кліма Смолятича 1147 р., а також подібними прецедентами в Болгарії і Сербії. У соборі взяли участь такі єпископи: Полоцький, Чернігівський, Луцький, Володимирський, Смоленський і Туровський єпископи з Литви; Перемиський та Холмський – з Галичини. Також була присутня велика кількість духовенства, князі, бояри та українська шляхта. Це поставлення зустріло шалений опір Московського митрополита Фотія та московських князів. Саме митрополит Григорій у 1416 р., після зруйнування Києва кримськими татарами хана Єдигея, змушений був перенести кафедру до Вільни, де вона розмістилася при Успенському соборі. Під тиском Константинополя митрополит Григорій змушений був покинути кафедру й виїхати до Молдови, де й

упокоївся. Митрополит Григорій – автор понад 50 творів та проповідей, зокрема «Слова надгробного митрополиту Кипріяну», «Слова похвального Євфимію Тирновському», «Життя Стефана Дечанського» та ін.

За твердженням дослідників, після падіння Константинополя (у 1453 р.) Київська Митрополія стала незалежною, а звернення до патріархів носило, швидше, формальний характер [17, с. 18]. Із 1467 р. першоієрархи Української Православної Церкви вже мали титул «митрополит Київський і всієї Русі архієпископ». Останнє слово, закріплене патріархом Діонісієм, вказувало на автокефальний статус Литовсько-Руської Церкви [16, с. 29].

Митрополит Київський Макарій жив і здійснював свою архіпастирську діяльність у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському – спільній державі литовців та русинів. За життя священномученика Макарія, між Московським і Литовсько-Руським князівствами велися майже безперервні війни (II пол. XV ст. – I пол. XVI ст.). Московія намагалася захопити литовські та руські землі, особливо ставлячись у цьому питанні до древнього Києва. У час поставлення сщмч. Макарія на митрополита Київського у 1495 р. Московська і Київська Церкви не були єдиними, оскільки у грудні 1448 р. відбувся остаточний поділ єдиної Київської Митрополії внаслідок самовільного обрання за наказом великого князя Московського Василя Васильовича в Москві на соборі єпископів, архімандритів, ігуменів і всього православного священства Золотої Орди, якій підпорядковувалось у той час Велике князівство Московське, єпископа Рязанського Іони митрополитом «Київським і всієї Русі». Все це, зрозуміло, відбулося без благословення Константинопольського патріарха. Внаслідок таких дій Московська Церква перебувала під анафемою Константинопольського Патріархату 141 рік (до 1589 р.) [9, с. 247–248].

Після смерті митрополита Київського і всієї Русі Іоана Глезни († 1494 р.) розпочалися заходи щодо обрання нового митрополита. У 1495 р. митрополитом Київським було обрано, без будь-яких попередніх погоджень з Константинополем, архімандрита Віленського Троїцького монастиря Макарія. Супрасльський літопис досить коротко згадує про це так: «Зібралися тоді єпископи: Володимирський Вассіан, Полоцький Лука, Туровський Вассіан, Луцький Іона і поставили Троїцького архімандрита Макарія, на прізвисько Чорт, митрополитом

Києва і всієї Русі; а до патріарха по благословення послали старця Діонісія і Германа, диякона-ченця» [12, с. 82]. Посланці повернулися з Константинополя тільки восени 1496 р. Хоч патріарх Никифор надіслав благословенні грамоти з великою олов'яною печаткою, але патріарший посол старець Іоасаф висловив зауваження щодо порушення процедури обрання із попередженням не ставити надалі митрополитів без благословення з Царгороду, лише за великої потреби. На це йому сказали, що така потреба якраз і виникла, згадуючи при цьому прецедент обрання собором руських єпископів митрополита Київського при князі Вітовті, завершуючи таким обґрунтуванням: «Та й у правилах св. апостолів і св. отців написано: два чи три єпископи без усякого сумніву нехай ставлять єпископа». Старець Іоасаф цілком погодився з наведеними словами.

Ставши митрополитом Київським, Макарій вирішив переїхати зі столиці Литовської держави Вільна на історичну кафедру в Софію Київську, яка залишалась діючим храмом навіть за часів Золотої (Волзької) Орди. При соборі був митрополичий двір із житлом для першоієрарха [14, с. 19]. Звичайно, дорога до Києва в ті часи була небезпечною, оскільки впродовж 1491–1496 років Україна потерпала від постійних набігів кримських татар. Проїжджаючи вздовж річки Прип'яті, було вирішено зупинитися на відпочинок у селі Скриголов (Стриголов). У сільській церкві 1 (14) травня 1497 р. святитель мав відслужити Божественну літургію. Під час богослужіння прийшло повідомлення про наближення татар, і митрополиту запропонували сховатися у лісі, але подвижник благочестя звернувся до людей та свого оточення: «Рятуйтеся, діти, а мені не можна. Я віддаю себе волі Божій!». Татари не пощадили святителя Макарія. Хоч не відомо деталей мученицької кончини, але нетлінні мощі й сьогодні до нас промовляють про його великий подвиг. Волинський короткий літопис про те, що сталося з митрополитом Макарієм, розповідає таке: «Року 1497, травня 1-го, на шостій седмиці після Великодня, у понеділок безбожні перекопські татари вбили Преосвященного митрополита Київського і всієї Русі архієпископа Макарія, на прізвисько Чорта. Вони увірвалися в нашу землю крадькома й наздогнали його в селі Скриголови, на річці Бчичі, за п'ять миль від Мозиря, і людей, які були з ним, одних повбивали, а інших узяли в полон. І, пограбувавши й спаливши багато інших волостей і міст, і людей безліч полонивши, пішли в свою землю. Але я сподіваюся на Господа Бога, що така смерть

призначена була архієреєві Божому для більшої йому нагороди; а нам (це) для покарання, бо їхав він до Києва, бажаючи допомогти церкві Божій Софії, розграбованій раніше тими ж агарянами. І тому Бог таке попустив йому, бо знає долі Свої, і долі Його – безодня велика. Перед кончиною, за вісім днів, хтось відкрив йому близьке розлучення душі його з тілом; але він, як людина, дещо сумнівався... Жахливо, браття, коли таке трапляється з архієреєм Божим, за попущенням Божим: як же ми уникнемо гніву Божого за наші діла? Але Господи, Господи, потерпи ще нас, не вчини нам, як Єрусалиму, що відступив від Тебе й не ходив шляхами Твоїми...» [2].

Велика любов святителя Макарія до Києва навіки поєднала його з цим містом – другим Єрусалимом, хоч і при житті своєму він так і не зміг побувати тут і попрацювати для зміцнення та розбудови Київської Митрополії. Нетлінні останки священномученика були привезені до Києва й покладені в дерев'яному гробі біля південної (правої) стіни Софійського собору перед іконостасом вівтаря архістратига Божого Михаїла. Наступного року виповнюється 520 років з часу мученицької кончини священномученика Макарія, митрополита Київського, мощі якого зараз зберігаються у Свято-Володимирському патріаршому соборі Києва (з 1947 р.).

Багато чудес сталося за молитвами перед мощами священномученика Макарія, який і сьогодні є великим захисником не тільки Києва та митрополичої кафедри, але й усієї нашої землі. Ми не будемо наводити всі відомі церковній історії свідчення, що торкаються чудотворної благодатної дії нетлінних останків святителя, а зупинимось тільки на декількох, на нашу думку, знакових для сьогодення випадках. Так, 6 вересня 1625 р., в час жорстоких переслідувань православних з боку уніатів та католиків за правління польського короля Сигізмунда III, при Київському митрополиті Іові Борецькому, пани Андрій Борецький і Степан Шимонович, що їхали перший із Глевахи, другий з Юрівки, прибувши до сходу сонця до воріт міста, званих Золотими, побачили в Софії Київській велике освітлення у вікнах і почули приємний спів. Вони здивувалися, що в порожній церкві так рано звершується служба Божа. Коли ж вони захотіли увійти крізь двері, то не змогли цього зробити, тому що двері було завалено камінням і сміттям. Крізь проломи в стінах, що залишилися після ворожого руйнування, вони побачили на хорах співців, одягнених у білі ризи, і злякані побігли повідомити про це митрополита.

Як відомо, в той час Софійський собор після володіння ним уніатами занепав і стояв довгі роки пустою. Святитель Іов розповів їм, що й сам таке не раз бачив, сказавши прибулим: «Запам'ятайте, діти, слова мої, – я вже старий і, напевно, не дочекаюся, але при моїх наступниках повернеться до вас церква з рук її загарбників». Сталося це 2 червня 1633 р., за нового польського короля Владислава IV, зусиллями св. Петра Могили, який відреставрував собор та багато храмів міста, особливим чином вшановуючи священномученика Макарія. Крім того, богомольці неодноразово в цей час у Софійському соборі бачили видіння чудесного вогню й світла, які виходили від мощей святителя [7, с. 45–61].

У XVII столітті завдяки плідній діяльності святителів Іова Борецького та Петра Могили Київська Митрополія розгорнула широку просвітницьку та видавничу працю. Підтвердженням виборності вищої ієрархії в Київській Митрополії є події 1620-х років, коли Єрусалимський патріарх Феофан віродив православну ієрархію в Україні. Для того, щоб переконати святителя у правочинності такого кроку, йому показали сеймові конституції, які надавали свободу православному віросповіданню та вказали на приклад попередніх Константинопольських патріархів, які присилали в Київ поставлених та вибраних ними ж митрополитів. У серпні 1620 р. патріарх Феофан розіслав грамоти з пропозицією вибрати достойних кандидатів, що й було зроблено. У грамоті від 13 серпня 1620 р. архіпастир закликав православний люд «твердо триматися православної віри, мужньо переносити всі переслідування та вибрати собі єпископів, не боячись наслідків цього з боку польського уряду, як колись і батьки Мойсея не побоялися наказів фараона...», а також і «св. апостоли не злякалися синагоги жидівської та суворих пилатів та іродів». Згідно з грамотою патріарха Феофана, виданою в Києві і датованою роком 1620, індікта 3, всі хіротонії відбулися не пізніше кінця вересня цього року. Тут двічі згадуються архієреї, які брали участь у хіротонії єпископів, і двічі самі висвячені єпископи. Хіротонії звершили: патріарх Єрусалимський Феофан, митрополит Софійський Неофіт і єпископ Страгонський Авраамій. А висвячені були ігумен Михайлівського монастиря в Києві Іов Борецький на кафедрі митрополита Київського і Галицького, ієромонах Мелетій Смотрицький – на архієпископію Полоцьку та єпископію Вітебську і Мстиславську, ігумен Межигірського монастиря Св. Спаса Ісайя Копинський – на

кафедру єпископії Перемиської й Самбірської, архімандрит Терехтемирівського монастиря Єзекиїл-Йосиф Курцевич – на кафедрі єпископії Володимирської й Берестейської, ігумен Черчицького (під Луцьком) монастиря Ісаак Борискович – на кафедрі єпископії Луцької й Острозької, чесний і преподобний муж Паїсій Іполитович – на кафедрі єпископії Холмської й Більської. Таким чином було висвячено шість єпископів.

Великим чудом було й те, що у складні комуністичні часи переслідування всього не тільки українського, але й того, що було пов'язано із Церквою, в день пам'яті священномученика Макарія у 1966 р., вперше за 160 років, на Київську митрополічу кафедру був призначений син шахтаря з с. Благодатного, що на Донеччині, етнічний українець архієпископ Філарет (Денисенко). За ці п'ятдесят років служіння на Київській кафедрі багато зробив владика Філарет як у час атеїстичної влади, коли зупинилася хвиля закриття храмів та монастирів, почав виходити друком українською мовою журнал «Православний вісник», була відроджена велика українська святиня – Свято-Успенська Києво-Печерська лавра, так і в час буремних 1990-х, коли всупереч переслідуванням та тиску з Москви святитель не зрадив наміченому на Помісному соборі 1–3 листопада 1991 р. курсу на здобуття автокефалії, незважаючи на відхід всіх тих архієреїв та пастирів, хто спочатку наполягав на незалежному розвитку Української Церкви; все ж зумів побудувати на міцному фундаменті Українську Православну Церкву Київського Патріархату, яка має духовні навчальні заклади, монастирі, тисячі храмів та мільйони віруючих, і не тільки в Україні, що неодноразово підтверджують різні соціологічні опитування.

Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет двічі був обраний собором на Київську кафедру. Спочатку – 22–23 листопада 1990 р. Всеукраїнським собором УПЦ, що відбувався у Києво-Печерській лаврі, а пізніше, у жовтні 1995 р., Всеукраїнським Помісним собором УПЦ Київського Патріархату.

Так склалося історично, що Українська держава впродовж багатьох віків, починаючи із занепаду Київської Русі внаслідок князівських міжусобиць, була залежна від тих чи інших загарбників та поділена територіально. Все це негативно відбивалося в житті Православної Церкви, яка зазнавала переслідувань та утисків, особливо в час католицької експансії. Не заглиблюючись у детальний розгляд питання щодо історичного процесу формування та еволюції ідеї автокефалії Української

Православної Церкви, варто зазначити, що всі ці прагнення стали реальністю у ХХ столітті, коли склалися відповідні обставини. Питання про автокефалію Української Православної Церкви було поставлене вже на Всеукраїнському соборі 1918 року, а 1 січня 1919 року Директорія Української Народної Республіки видала «Закон про автокефалію Української Православної Церкви», оскільки на території України, на відміну від більшовицької Росії, Православна Церква й надалі отримувала належне фінансування та мала статус державної. Однак найбільш знаковими подіями в минулому сторіччі, на нашу думку, були собори, на яких вирішувалося питання автокефалії Української Православної Церкви.

Ідея незалежності Української Православної Церкви, що була проголошена на вищезгаданих соборах, сьогодні стала незаперечною реальністю нашого сьогодення, а з Божою допомогою ця ідея приведе всіх в Україні до об'єднання в одну Православну Церкву. Спільним на цих соборах було прагнення українців мати автокефальну Православну Церкву, подібно як і інші народи, молитися Богові на рідній, зрозумілій мові разом зі своїми пастирями та архіпастирями, читати Святе Писання та іншу богословську літературу також українською мовою. Все це ми зараз маємо завдяки невтомній праці багатьох подвижників благочестя, які втілюють у своєму житті Євангельську заповідь любові до Бога та ближніх та своїм жертвним служінням показують приклад багатьом, не тільки в Україні, але й далеко за її межами. Найбільшим подвижником та прикладом для багатьох молодих пастирів та архіпастирів є сьогодні Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, який невтомно щоденно служить та працює впродовж багатьох десятиліть для розбудови та утвердження Української Православної Церкви, яка є міцним фундаментом для незалежної Української держави.

1. Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т., 5 кн. – К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 1. – 296, I – XLVIII с.
2. Волинський короткий літопис // Ізборник. Литовсько-білоруські літописи (ПСРЛ Т. XXXII; Т. XXXV). – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov22.htm>
3. Годубинский Е. История канонизации святых в Русской Церкви. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, О-во любителей церковной истории, 1998. – 597 с.
4. Димитрій (Рудюк), митр., Клаос В., прот. Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир. – К.: [Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату], 2013. – 416 с.
5. Доповідь Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета на Помісному Соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату з нагоди

- 1025-ліття Хрещення Руси-України 27 червня 2013 р. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/stattiadoporovidi/3601-dopovid-patriarkha.html>
6. Епіфаній (Думенко), архієп. Подвижники благочестя Українського Православ'я: доповідь на парламентських слуханнях «Українці в світі» 8 грудня 2010 року // Епіфаній (Думенко), архієп. На шляху до спасіння: [проповіді, слова, послання, промови, доповіді, інтерв'ю]. – К., 2012. – С. 657–667.
 7. Життя святих (вибрані) українською мовою, викладені за повчанням Четьх-Міней св. Димитрія Ростовського: у 7 т. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. – Т. 3: Травень–червень. – 848 с.
 8. Златоструй. Древняя Русь X–XIII веков. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 304 с.
 9. Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. – М.: Эксмо, 2006. – Т. I. – 912 с.
 10. Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква: історико-канонічна декларація Архієрейського собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 19 квітня 2007 року. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2009. – 176 с.
 11. Лотоцький О., проф. Автокефалія: у 2 т. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 1999. – Т. I. – 208 с.
 12. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. – М., 1994–1996. – Т. IX. – 831 с.
 13. Мацелюх І. А. Джерела церковного права за доби українського Середньовіччя: монографія / І. А. Мацелюх. – К.: Талком, 2015. – 291 с.
 14. Нікітенко Н., Нікітенко М. Перші руські митрополити – будівничі Київської Православної держави // Людина і світ. – К., 1996. – № 9. – С. 19.
 15. Пам'яті святого Михаїла, митрополита Київського і всієї Русі чудотворця // Православний вісник. – К.: Вид. Екзарха всієї України Митрополита Київського і Галицького, 1990. – № 10. – С. 20.
 16. Троїцька А. Священномученик Макарій, митрополит Київський, – святий України, Білорусі та Литви. – К.: [Видавничий відділ Київської Патріархії УПЦ Київського Патріархату], 2012. – 128 с.
 17. Ульяновський В. І. Митрополит Київський Спиридон: образ крізь епоху, епоха крізь образ. – К.: Либідь, 2004. – 374 с.